

Л. І. Летнянчин, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права Украї-
ни Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Еволюція конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні

Згідно з преамбулою Основного Закону України українське державотворення має багатовікову історію. Кожний етап у розбудові української держави входить складовою частиною в скарбницю української державності. На сучасному етапі розвитку держави і права в Україні все більш виразно проявляється дисбаланс у конституційному закріпленні прав і свобод та обов'язків людини і громадянина, що на практиці часто призводить до негативних наслідків (індивідуальний егоїзм, всюдозволеність, зловживання правами, беззаконня). Виходячи з цього, для оптимального поєднання конституційних прав і обов'язків людини і громадянина на сучасному етапі важливо максимально врахувати позитивні моменти конституційного регулювання обов'язків, які мали місце в дорадянській, радянській періоди розвитку української державності, а також новітню практику країн СНД. Потрібно також використати досвід інших країн світу, для чого необхідно проаналізувати історичну еволюцію конституційного регламентування основних обов'язків.

Отже, ми вважаємо необхідним проаналізувати в історичному аспекті генезис правового закріплення основних обов'язків в конституціях та актах конституційного характеру Української

держави, зробити порівняльний аналіз їх регулювання на різних етапах розвитку української державності, сформулювати відповідні теоретичні висновки тощо. Адже, на думку Б. С. Ебзеєва, «звернення до гносеологічних, історичних і конституційних витоків обов'язків людини і громадянина має суттєве теоретико-пізнавальне і практичне значення»¹.

В історії української конституційної думки згадку про обов'язки вперше знаходимо в авторському проекті Конституції Пилипа Орлика 1710 р., яка мала назву «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорізького». В цьому визначному документі тієї доби обов'язки прямо не регламентувалися, вони мали дещо завуальований характер і впливали з XI статті, за якою «встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягуватимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків»². Отже, була спроба вивести на конституційний рівень регулювання обов'язків козаків і простолюдинів, і до основних із них Конституція, хоч і не прямо, відносила відбування загальних повинностей і сплату податків. Втім, уже тоді, як пише С. Шевчук, у тексті першої української Конституції Пилипа Орлика 1710 р. можна було побачити «щось схоже на принцип пропорційності»³, який в умовах правової держави розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до переслідуваної мети. «Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорізького, так саме він повинен пильно дбати про те,

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 273.

² Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української Конституції. – К.: Т-во Знання України, 1993. – С. 33.

³ Шевчук С. Значення загально правового принципу пропорційності для визначення конституційності законодавчих обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) // Вісник Академії правових наук України. – № 1 (20). – С. 74.

щоб на рядовий і простий народ не покласти надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхувани ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого»¹. Отже, такі «надмірні тягарі, утиски і надмірні вимоги», про що йдеться в українській конституції, можна назвати непропорційними обмеженнями щодо реалізації основних прав і свобод.

Значний інтерес для науки конституційного права становлять конституційні ідеї представників соціально-політичної думки XIX — початку XX століття. І хоч ці конституційні акти мали переважно декларативний характер, проте вони справедливо вважаються складовою частиною скарбниці національної конституційної думки. В нарисах Конституції Республіки Георгія Андрузького, так само як і в Конституції П. Орлика, не чітко відображені як обов'язки, так і права людей, можна відшукати лише один обов'язок — сплати податків, і тільки одне право — участі у виборах до Думи (територіального органу місцевої влади)². Аналіз українських конституційних документів дозволяє дійти висновку, що на фоні французьких Конституцій 1795 р. та 1848 р., Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 р., які закріплювали широке коло як основних прав і свобод, так і обов'язків людини і громадянина, в них особливо відчутним було відставання конституційної теорії та практики в сфері забезпечення основ правового статусу людини і громадянина.

Дещо інша картина в плані розробки та закріплення основ правового статусу людини і громадянина в Україні спостерігається пізніше, зокрема наприкінці XIX — на початку XX століття. Прогресивними в закріпленні основних прав і свобод були «Проект основаній устава українського общества «Вольний Союз» — «Вільна Спілка», який розробив Михайло Драгоманов у 1884 р., та «Основний Закон самостійної України» — спілки народу українського» (проект створений групою членів Української Народної Партії) від 1905 р. У першому з названих документів закріплюва-

¹ Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української Конституції. — С. 32.

² Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Вказ. праця. — С. 45.

лися демократичні права, а також демократичні свободи українців (свобода вибору місця проживання та заняття, свобода совісті (віри або невіри), свобода мови, друку, театрів, навчання, зборів, заяв, свобода товариств і спілок). Серед прав слід відзначити право носити зброю без порушення зовнішнього порядку та обов'язку в населених місцях; право цивільного та кримінального позовів проти посадових осіб та установ за незаконне порушення інтересів особи; право чинити опір незаконним діям чиновників; право користуватися виборчим правом і правом бути обраним. Щодо обов'язків, то прямо закріплювався обов'язок військової повинності та обов'язок сплати податків¹. Як бачимо, закріпленню обов'язків українців у Конституції М. Драгоманова відводилось незначне місце.

В Основному Законі «Самостійної України» — спілки українського народу передбачався окремий розділ, який називався «Українці та їх права», де визначались досить демократичні для того часу особисті та політичні права, проте обов'язкам традиційно відводилась менша увага. Тут, як і в попередніх конституційних актах, закріплювався обов'язок сплати податків і зборів (ст. 97), а також обов'язок служити в міліції, оскільки за проектом цієї конституції Всеукраїнська Спілка не мала постійного війська (ст. 104)².

Обмежена кількість основних обов'язків людини за авторськими проектами конституцій зовсім не означає, що населення України в дорадянський період не мало обов'язків. «Захист престолу і Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, незалежно від стану, підлягає військовій повинності згідно з встановленням закону», — проголошувала ст. 70 Зводу основних державних законів Російської імперії від 26 квітня 1906 р.³ Крім цього, російські піддані зобов'язані були сплачувати встановлені законом податки і мито, а також відбувати повинності згідно із законом (ст. 71). Втім, на

¹ Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Вказ. праця. — С. 59.

² Там само. — С. 65.

³ Свод Законов Российской Империи: В 16 т. — Кн. 1: Т. 1–4. — Т. 1. Ч. 1 / Сост. и изд. А. М. Нюрнберг. — М.: Т-во скоропечат. А. А. Левенсон, 1910. — С. 6.

практиці «російське право знало не стільки закріплення прав, скільки регламентацію обов'язків, навіть для вищих прошарків населення, зокрема, норм несення військової служби для підданих імперії практично не існувало — «скільки Государ вкаже». В Західній Європі нормою був термін — сорок днів на рік. Правовий статус російських дворян аж до Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. був мало визначеним. Все населення було зобов'язане служити; в періоди великих війн збиралося ополчення із селян і міщан, чого практично вже не існувало на Заході¹. Стосовно населення Західної України, то «Галицький сейм стягував у два рази більший крайовий податок на пиво, ніж інші австрійські області, встановив крайовий податок на спирт у розмірі 30–40 гелерів з літра (такого податку зовсім не було в інших частинах Австро-Угорщини) і накладав на населення крайові податки в два-три, а іноді навіть у чотири і п'ять разів більші, ніж у Нижній Австрії»².

Оскільки деякі автори обгрунтовано виділяють три періоди становлення конституціоналізму в Україні (дорядянський (до 1917 р.), радянський період, період становлення України як незалежної, суверенної держави)³, вважаємо доцільним виділити три періоди в розвитку конституційно-правового статусу громадян України: дорядянський (до 1917 р.), радянський та період становлення України як суверенної, незалежної держави.

У дорядянський період, крім проектів конституцій, які суттєво поступалися в закріпленні основних обов'язків громадян передовим зразкам європейського та світового конституціоналізму, були розроблені інші цікаві конституційно-правові акти. Важливим історико-правовим документом доби Української держави 1917–1918 рр. стала Конституція Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. За браком часу на її промульгацію і оголошення вона не набрала законної сили. Однак цінним залишається

¹ Див.: Кудинов О. А. К проблемам истории Российского государства (государственно-правые аспекты). Полемиические заметки. — ЭССЕ // Право и политика. — 2001. — № 4. — С. 100.

² Мікула О. Антинародна сутність Галицького крайового Сейму // Право України. — 2003. — № 1. — С. 132.

³ Див.: Тодька Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука и учебная дисциплина: Учеб. пособие. — Х.: Фолио, Райдер, 1998. — С. 172.

ся те, що розділ другий називався «Права громадян України» і закріплював рівність у правах чоловіка і жінки (ст. 11), а також рівність у громадянських і політичних правах (ст. 12). Окремо в Конституції зазначалося, що громадянин УНР не може бути покараний смертю або відданий тілесним карам (ст. 14). Закріплювалася також недоторканність особи (ст. 13), житла (ст. 5), таємниця листування (ст. 16). У статті 21 проголошувалось активне і пасивне виборче право. У другій частині Конституції УНР йшлося про економічні, релігійні, політичні та соціальні права і свободи людини. Вона гарантувала широку свободу слова, совісті, друку, організацій, страйків і т. ін.¹ Особливим є також і те, що політичні права в Конституції УНР 1918 р. закріплювались в негативній («американській») трактовці². Конституція прямо не вказувала жодного обов'язку, зазначалося лише, що без ухвали Всенародних Зборів не можуть збиратися ніякі податки (ст. 44) та що громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової або міліційної служби, інакше як постановою Всенародних Зборів. Отже, можна дійти висновку, що основні обов'язки громадян УНР час мали регулюватися окремими конституційними законами, а той факт, що вони не закріплювались в самій Конституції, свідчить про певну рецепцію американського конституційного досвіду, причому як з формального, так і з змістового боку. Так, за Конституцією Коннектикуту 1638 р. «усі громадяни віком понад шістнадцять років були зобов'язані носити зброю; вони становили народну міліцію, самі призначали зі свого середовища офіцерів і мушили перебувати в постійній готовності до захисту батьківщини»³.

Конституція УНР не набрала чинності, оскільки влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського, який оголосив «Законои про Тимчасовий державний устрій України». Третій розділ цього державно-правового акта називався «Права і обов'язки українських козаків і громадян». Гетьман поновив в Україні приватну власність як фунда-

¹ Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С. 140.

² Див.: Речицкий В. Политическая активность. Конституционные аспекты. — К.: Сфера, 1999. — С. 415.

³ Де Токвиль А. Про демократію в Америці: У 2 т. / Пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка. — К.: Всесвіт, 1999. — С. 48.

мент культури і цивілізації, а також свободу торгівлі на всьому економічному і фінансовому просторі. Приватне підприємництво та ініціатива заохочувались. Вперше в історії української конституції встановлювалося, що захист Вітчизни є святим обов'язком кожного козака і громадянина Української держави (ст. 12). Крім цього конституційного обов'язку ст.14 закріплювала, що українські козаки і громадяни повинні платити встановлені законом податки і збори, а також відбувати повинності згідно з вимогами закону. Повинності не конкретизувалися, але є всі підстави вважати, що однією з головних повинностей мав бути військовий обов'язок.

Загалом же для дорадянського періоду у розвитку конституційно-правового статусу особи і регламентуванні основних обов'язків характерною була певна схожість конституційної теорії з європейським та почасти американським конституціоналізмом¹.

З теоретико-пізнавальної та практичної точок зору важливо проаналізувати також і конституційні обов'язки громадян України, які мали місце в радянський період, оскільки окремі позитивні моменти їх конституційного регулювання знайшли втілення в Конституції України 1996 р., так само як і все ще даються взнаки негативні аспекти їх унормування.

В основу першої Конституції УСРР від 14 березня 1919 р. було покладено Конституцію РРФСР 1918 р. Основний Закон відкрито проголошував класовий характер надання прав і свобод: він позбавляв виборчого права осіб, які користувалися найманою працею з корисливою метою; осіб, які жили на нетрудові доходи, приватних торговців, комерційних посередників та інших. Натомість працюючим масам надавалися всі права і можливості у сфері громадянського і політичного життя. Таким чином, Конституція УСРР 1919 р. закріпила політичний режим диктатури пролетаріату, намітивши основні напрямки діяльності радянської влади в Україні і загальні перспективи її розвитку в перехідний період².

¹ *Летнянчин Л. І.* Становлення конституційно-правового статусу громадян України в дорадянський період // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 41. – С. 66.

² *Кутчишин О.* Основні принципи Конституції УРСР 1919 р. // Радянське право. – 1979. – № 3. – С. 12–14.

Конституція УСРР 1919 р. поклала на всіх громадян Республіки обов'язок трудитися і проголошувала гасло: «не працюючий не їсть». Обов'язок працювати у тодішній тракторстві і практиці застосування мало нагадував «уявлення про те, що праця надає індивіду свободу й автономію і до того ж є засобом набуття власності», яке було основою ставлення до праці та її оцінювання вже з кінця ХУІІІ ст.¹.

З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції УСРР визнавала обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної Батьківщини і встановлювала загальну військову повинність. Вказувалося, що почесне право захищати революцію зі зброєю в руках надається лише працюючим, а на нетрудові елементи покладалося виконання інших військових обов'язків (ст. 29). Таким чином, особливість правового статусу громадян УСРР у цей період полягала в класовому характері не лише прав і свобод, але й обов'язків.

У зв'язку з утворенням СРСР та прийняттям першої Конституції Радянського Союзу (січень 1924 р.) були внесені відповідні зміни до Конституції УСРР, а 15 травня 1929 р. затверджена нова Конституція УРСР. Вона і надалі мала класовий характер, оскільки забезпечувала політичні права виключно для трудящих мас, цілковито позбавляючи цих прав «експлуататорські» класи. Щодо обов'язків, то у ст. 14 було записано, що УРСР визнає працю за обов'язок для всіх громадян країни. З метою захисту здобутків пролетарської революції встановлювався обов'язок оборони соціалістичної Батьківщини і загальна військова повинність. Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках і надалі надавалося лише трудящим, а на нетрудові елементи покладалося виконання інших обов'язків (ст. 15). Як бачимо, змін у конституційному регулюванні обов'язків громадян УРСР за цим Основним Законом не відбулося, і відповідно говорити про якісь зміни в тенденції щодо закріплення основних обов'язків немає достатніх підстав.

У 1937 р. було прийнято нову Конституцію УРСР. Її розділ ХІ називався «Основні права і обов'язки громадян». Стосовно прав і обов'язків важливим було те, що вони визнавалися за всіма

¹ *Історія європейської ментальності / За ред. Петера Діценбахера: Пер. з нім. В. Кам'яця. – Львів: Літопис, 2004. – С. 400.*

громадянами УРСР. Порівняно з двома попередніми конституціями основні обов'язки громадян України одержали більш широке регламентування. До основних були віднесені такі обов'язки, як додержуватись Конституції УРСР, виконувати закони, дотримуватись дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття. Стаття 130 встановлювала, що кожний громадянин УРСР зобов'язаний берегти і зміцнювати суспільну соціалістичну власність як священну і недоторканну основу радянського ладу. Служба в робітничо-селянській Червоній Армії визнавалася почесним обов'язком громадян, а захист Батьківщини був священним обов'язком кожного. Слід зазначити, що в Конституції УРСР 1937 р. на конституційному рівні закріплювалося право на працю, в той час як у попередніх конституціях це був обов'язок. Важливим є й те, що у новому Основному Законі спостерігалася тенденція до розширення кола як прав і свобод, так і основних обов'язків громадян. Особливістю закріплення останніх було те, що в самій Конституції закладалися гарантії виконання деяких обов'язків. Так, ст. 132 вказувала, що захист Батьківщини є священним обов'язком кожного громадянина УРСР, і одночасно встановлювалось, що зрада Батьківщини (порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди військовій могутності держави, шпигунство) карається за всією суворістю закону як найтяжчий злочин.

Четверта Конституція УРСР 1978 р., закріпивши широке коло основних прав і свобод громадян, встановила, що їх здійснення є невіддільним від виконання громадянами своїх обов'язків. Конституція розвивала і уточнювала встановлені раніше конституційні обов'язки громадян: додержуватись Конституції УРСР, виконувати закони, дотримуватись дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття, боронити і зміцнювати соціалістичну власність. З'явилася і ціла низка нових обов'язків, таких як оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності і авторитету, поважати національну гідність інших громадян, поважати дружбу націй і народностей, поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб; бути непримиренним до антигромадських вчинків, всіляко сприяти охороні громадського порядку, піклува-

тися про виховання дітей, готувати їх до суспільно-корисної праці; оберігати природу, охороняти її багатства, дбайливо ставитися до народного добра, боротися із розкраданням державного і суспільного майна. Стаття 66 встановлювала обов'язок всіх громадян турбуватися про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей. Інтернаціональним обов'язком громадян УРСР вважався обов'язок сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

У Конституції УРСР 1978 р. існувала засаднича взаємообумовленість основних прав і обов'язків. Тому розширення прав і свобод привело до розширення кола основних обов'язків громадян, до наповнення їх новим змістом. Характерно, що процес розширення їх кола мав тривати й надалі.

Закріплення в Конституції УРСР широкого кола обов'язків громадян щодо соціалістичної держави характеризує її як статичну, що на практиці мало на меті зарегулювати всі сфери приватного життя людини і громадянина, поставити інтереси держави вище інтересів особи. В радянський період «панування системостриетського світогляду проявилось відносно людини як до «гвинтика» складної державної машини. А які права можуть бути у «гвинтика», єдине призначення якого — безвідмовне виконання відведених йому функцій»¹, тобто обов'язків для досягнення встановленої мети — побудови комунізму. Отже, велика кількість конституційних обов'язків людини відповідала самій природі соціалістичної держави. Ще в дореволюційний період Г. Кельзен висловлював побоювання з приводу того, що «соціалістична держава майбутнього у своїх антиіндивідуалістичних тенденціях може піти так далеко, що зв'яже всіх суб'єктів обов'язками і нікому не дасть прав»². Як показало життя, прогноз Г. Кельзена в частині конституційних обов'язків підтвердився.

Соціалістичне розмаїття основних обов'язків аж ніяк не спонукало до їх виконання. Тому більшість з них так і залишалися декларативними. Крім того, в радянських конституціях основні

¹ Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева. — М.: НОРМА-ИНФРА. М., 1999. — С. 34.

² Цит. за: Шершеневич Г. Ф. Общая теория права: Вып. 3. — М.: Изд. Бр. Башмаковых, 1912. — С. 619.

обов'язки мали відповідне ідеологічне навантаження, підкреслювали «переваги» соціалістичного суспільного ладу (наприклад, обов'язок боронити і зміцнювати соціалістичну власність). Закріплення даного обов'язку демонструвало перевагу соціалістичної власності, в той час як в конституціях інших країн вказувалося на необхідність охороняти всяку власність, оскільки вона є матеріальною основою будь-якого суспільства. Показовим у цьому плані є положення ст. 91 Конституції Польщі від 17 жовтня 1992 р.: «Кожний громадянин Республіки Польща зобов'язаний оберігати суспільну власність та зміцнювати її як непорушну основу розвитку держави, джерело багатства та могутності Вітчизни»¹.

Попри негативні моменти в закріпленні основних обов'язків громадян у радянських конституціях, позитивним є те, що вони були спрямовані на гуманізацію суспільства, на повагу до особи. Особливо це проявилось в закріпленні обов'язку поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб, поважати національну гідність громадян. Крім цього, закріплювались обов'язки, які були притаманні конституціям різних країн світу, зокрема, додержуватися Конституції, виконувати закони, піклуватися про виховання дітей, військовий обов'язок. Позитивним і дуже важливим є також і те, що саме в радянський період обов'язки громадян України знайшли своє широке закріплення в конституціях, конституційно оформилися в цілісну систему.

Серед країн колишнього Радянського Союзу Україна останньою прийняла Конституцію, і в українського законодавця була можливість врахувати досвід конституційного закріплення основних обов'язків у цих державах. Конституції країн СНД та Балтії, нових країн Центральної і Східної Європи типологічно належать до постсоціалістичної конституційної моделі, якій притаманні деякі загальні риси. В частині конституційного регламентування основних обов'язків людини і громадянина спостерігається, поперше, їх універсалізація, тобто намагання законодавчо встановити обов'язки, які характерні для діючих конституцій країн Заходу. Серед них: обов'язок додержання Конституції, сплати податків і зборів, військовий обов'язок, обов'язкова початкова осві-

¹ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. правн. Фондація; Право, 1996. – С. 262.

та, обов'язки батьків і дітей, дбайливе ставлення до природи. По-друге, це закріплення обов'язків порівняно у малій кількості. Так, у Хартії основних прав і свобод, яка є основною частиною Конституції Чеської Республіки 1992 р., встановлюється лише один обов'язок — шкільної освіти. При цьому зазначається, що обов'язки встановлюються на основі закону і в його межах за умови цілковитого додержання прав і свобод (ст. 4)¹. У цьому аспекті важко погодитись з думкою М. І. Матузова щодо того, що в «конституціях сучасних зарубіжних країн обов'язки представлені ширше і значніше, ніж в Конституції Російської Федерації 1993 р.»².

Конституції країн СНД по-різному назвали розділи, в яких містилися основні обов'язки людини і громадянина, а також встановили різну їх кількість. Щодо назви розділів, то в одних країнах законодавець спеціально виділив главу «Основні обов'язки громадян» (Конституції Азербайджанської Республіки, Молдови, Узбекистану), в інших обов'язки записувалися в розділ «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» (Конституції Киргизької Республіки, Таджикистану, Туркменістану, України). Іноді конституційні акти в назві розділів взагалі не згадували про обов'язки, обмежившись назвою «Права і свободи людини і громадянина» (Конституція Росії та ін.). Конституція України 1996 р. обов'язки громадян закріпила в розділі 2 «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що, на наш погляд, є виправданим, таким, що відповідає засадничому конституційному принципу єдності прав і обов'язків (ст. 23 Конституції України).

Стосовно кількісного складу основних обов'язків громадян, то окремі конституції країн СНД містять широке коло обов'язків (наприклад, Конституція Молдови, Азербайджану), інші ж закріплюють обов'язки дещо вужче (Конституція Вірменії). Проте характерним для всіх обов'язків є позбавлення їх ідеологічної заангажованості та універсалізація в змістовному сенсі. Характерною рисою конституцій всіх країн СНД є суттєве розширення кола основних прав і свобод і звуження основних обов'язків людини і громадянина.

¹ Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – С. 511.

² Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 273.

Концепція обов'язків, які даються в Конституції України 1996 р., виходить з ідеї, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23). До традиційних конституційних обов'язків — захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності; неухильного дотримання Конституції та законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; обов'язку батьків щодо дітей; обов'язку не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування збитків додалися і нові, не менш важливі обов'язки. Це, насамперед, обов'язок шанувати державні символи України, платити податки і збори, який раніше закріплювався на рівні поточного законодавства.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

1. Незважаючи на наявність у дорадянський період низки проектів конституції України в частині закріплення обов'язків, характерним було відчутне уподібнення конституційної теорії до європейського та почасти американського конституціоналізму. На практиці ж населення України було переобтяжене обов'язками щодо держави.

2. Розвиток основних обов'язків громадян України в радянський період характеризується поступовим (від конституції до конституції) розширенням їх кола; класовим характером обов'язків на початковому етапі; ідеологічною заангажованістю (підкреслення переваг соціалістичного способу життя). Широке коло обов'язків громадян відповідало природі соціалістичної держави і на практиці мало на меті врегулювати всі сфери приватного життя людини, бути знаряддям побудови комунізму. Позитивним і найбільш важливим у розвитку основних обов'язків в радянський період є, по-перше, те, що саме в цей період обов'язки людини і громадянина в Україні знайшли своє широке відображення в конституціях, оформилися в цілісну систему; по-друге, те, що вони були спрямовані на гуманізацію суспільства, на повагу до особи (обов'язок поважати права і свободи, честь і гідність інших

осіб, поважати національну гідність інших громадян, поважати дружбу націй і народностей тощо).

3. На сучасному етапі концепція конституційного закріплення основних обов'язків людини і громадянина в Україні має певні особливості: по-перше, вона в змістовному розумінні відповідає зразкам світового та європейського конституціоналізму; по-друге, використанням власного конституційного досвіду, традицій національного державотворення; по-третє, звуженням їх кола, позбавленням ідеологічного забарвлення.

4. Потребує подальшого теоретичного обґрунтування можливість приведення конституційних обов'язків в більш гармонійне поєднання з конституційними правами і свободами, що передбачає певне розширення кола основних обов'язків людини і громадянина в Україні.